

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS/ NATIONAL SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA VUMBIRHI (P2)

2022

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti $\frac{1}{2}$

Papila leri ra swivutiso ri na tipheji ta 40.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Hlaya switsundzuxo u nga si sungula ku hlamula swivutiso.
2. U nga ringeti ku hlaya papila ra swivutiso hinkwaro. Xiya tafula ra nongonoko wa vundzeni leri nga eka pheji ya 4 u ri karhi u fungha nhlayo ya swivutiso leswi vutisiweke eka matsalwa lama u ma dyondzeke nan'waka. Endzhaku ka sweswo hlaya swivutiso u ri karhi u hlawula leswi u nga ta swi hlamula.

3. Papila leri ra swivutiso ri na swiyenge SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Vutlhokovetseri	(30)
XIYENGE XA B: Novhele/Mfuwo wa rixaka	(25)
XIYENGE XA C: Ntlangu	(25)

4. Hlamula NTLHANU wa swivutiso ntsena, SWINHARHU eka XIYENGE XA A, XIN'WE eka XIYENGE XA B na XIN'WE eka XIYENGE XA C hi mukhuva lowu:

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI
 SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO: Hlamula swivutiso
 SWIMBIRHI.
 XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO: Swa boha
 leswaku u xi hlamula.

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE.

XIYENGE XA C: NTLANGU: Hlamula xivutiso XIN'WE.

5. MAHLAWULELO YA SWIVUTISO EKA SWIYENGE SWA B (NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA) NA C (NTLANGU):

- Hlamula NTSENA swivutiso swa novhele/mfuwo wa rixaka na ntlangu lowu u wu dyondzeke.
- Hlamula XIVUTISO XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C. Tirhisa tafula ra nongonoko wo tikamba leri nga eka pheji ya 5 ku vona loko u hlawurile swivutiso hi mfanelo.

6. VULEHI BYA TINHLAMULO

- Xivutiso xa xitsalwana eka Vutlhokovetseri xi fanele xi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 250–300.
- Swivutiso swa xitsalwana eka swiyenge swa Novhele/Mfuwo wa rixaka na Ntlangu swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 400–450.
- Vulehi bya tinhlamulo eka swivutiso swa ximbangu byi ta lawuriwa hi ntsengo wa timaraka. Vakamberiwa va fanele ku hlamula hi ku kongoma na hi nkhaqato.

7. Landzelela swileriso leswi nga ekusunguleni ka xiyenge xin'wana na xin'wana hi mfanelo.
8. Nombora tinhlamulo ta wena kahle ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
9. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
10. Mpimanyeto wa matirhiselo ya nkarhi:

XIYENGE XA A: Timinete ta kwalomu ka 40
XIYENGE XA B: Timinete ta kwalomu ka 55
XIYENGE XA C: Timinete ta kwalomu ka 55
11. Tsala swi basa no vonaka.

TAFULA RA NONGONOKO WA VUNDZENI

Pheji leyi yi ta pfuna vakamberiwa ku hlawula swivutiso leswi va lavaka ku hlamula swona handle ko hlava papila ra swivutiso hinkwaro.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI			
Switlhokovetselo swa ndzawulelo: Hlamula swivutiso SWIN'WANA na SWIN'WANA SWIMBIRHI.			
NOMBORO YA XIVUTISO	MUXAKA WA XIVUTISO	TIMARAKA	NOMBORO YA PHEJI
1. 'Phurofesa Dokodela HWE Ntsanwisi'	Xitsalwana	10	6
2. 'Hi lo yini hina?'	Ximbangu	10	8
3. 'Mihlolo a yi dyiwi'	Ximbangu	10	10
4. 'Mbilu ya wena i lwandle'	Ximbangu	10	12
NA			
Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo: Swa boha leswaku u xi hlamula.			
5. 'U ta ndzi pfuna hi yini?'	Ximbangu	10	13
<p>*LEMUKA LESWI: Hlamula xivutiso XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE xa B, u languteriwa ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE xa C. Eka XIYENGE xa B na xa C, hlamula xivutiso XIN'WE ntsena eka XIYENGE xin'wana na xin'wana.</p>			
XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA			
NOVHELE: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*			
6. <i>Mulunguntima</i>	Xitsalwana	25	15
7. <i>Mulunguntima</i>	Ximbangu	25	15
8. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Xitsalwana	25	18
9. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Ximbangu	25	18
10. <i>Ximitantsengele</i>	Xitsalwana	25	21
11. <i>Ximitantsengele</i>	Ximbangu	25	21
KUMBE			
MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*			
12. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Xitsalwana	25	23
13. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Ximbangu	25	23
XIYENGE XA C: NTLANGU			
Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*			
14. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Xitsalwana	25	28
15. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Ximbangu	25	28
16. <i>Vukosi i mberha</i>	Xitsalwana	25	31
17. <i>Vukosi i mberha</i>	Ximbangu	25	31
18. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Xitsalwana	25	34
19. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Ximbangu	25	34
20. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Xitsalwana	25	38
21. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Ximbangu	25	38

***LEMUKA LESWI:** Eka SWIYENGE SWA B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.

TAFULA RA NONGONOKO WO TIKAMBA LOKO SWIVUTISO SWI HLAWURIWILE HI MFANELO.

Tatisa mavangwa lama pfulekeke hi ku tirhisa mfungho wa gwaju (✓) ku vona loko u hlamurile nhlayo leyi lavekaka ya swivutiso.

XIYENGE	NOMBORO YA XIVUTISO	NHLAYO YA SWIVUTISO LESWI FANELEKE KU HLAMURIWA	MFUNGHO WA GWAJU (✓)
A: VUTLHOKOVETSERI (Switlhokovetselo swa ndzawulelo)	1–4	2	
A: VUTLHOKOVETSERI (Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo)	5	1	
B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA (Xitsalwana KUMBE Ximbangu)	6–13	1	
C: NTLANGU (Xitsalwana KUMBE Ximbangu)	14–21	1	
LEMUKA: Eka SWIYENGE swa B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.			

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI**SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO****TSIMA RA VUTLHOKOVETSERI – MJ Baloyi et al.****SWILERISO:**

- Hlamula swivutiso swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI exikarhi ka swivutiso swa 1–4.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana xa 1, a yi ve na marito ya kwalomu ka 250–300, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.

XIVUTISO XA 1: XITSALWANA

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

PHUROFESA DOKODELA HWE NTSANWISI – MJ Baloyi

- 1 I mani Mutsonga loyi a nga wu twangiki ngulumelo wa mitirho yakwe?
- 2 Hi vula ngulumelo wa ndlati ya vukorhokeri,
- 3 Vukorhokeri etimbiteni ta dyondzo, vutsari, vurhangeri, ...
- 4 Hi ri a swekiwile a chuluriwa etimbiteni letikulu ta vunyuperi bya dyondzo,
- 5 Dyondzo yi kala yi ku: 'Xikovela i hosi!'
- 6 Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga yi n'wi an'wisa mafi ya vutivixidzi a khula masi ya Kanana,
- 7 Yunivhesiti ya Washington DC, le Hartford kwale Amerika yi n'wi peta exidziveni,
- 8 Xidziva lexi a xi konya hi tingwenya ta vutivi byo vona ni swa le mpfungwe,
- 9 Empfungwe laha ku bvutameke swinyamazana swa vuxungu bya vutivixidzi ntsena,
- 10 Xi nyokovela n'wana N'wa-Risenga nyupe, ku ya hakuta dyondzo!
- 11 Ina, hi yena mabulandhlela wa swikolo swa Shilubane na Bokgaga,
- 12 Vunhloko bya xikolo bya ha ri ni xidzidzi,
- 13 Ku nga ri lebya namuntlha byo tumbiwa kunene emakorhweni ya matshelwa,
- 14 Matshelwa yo tilavela swa wona ntsena.
- 15 Tinhloko ta swikolo hi hlaya vo tanihi Hudson William Edison Ntsanwisi.
- 16 Khale vukamberi bya swikolo bya ha julukeriwa,
- 17 Bya ha dinga comana ra swikwembu swa ndzhundzha,
- 18 Xi hlanganisa Timbalantshaveni, Zoutpansberg, Sibasa, ...
- 19 Xi ri karhi xi buluka ximoko xa dyondzo,
- 20 Dyondzo yi kala yi nwelela ni le ka leti nweke ndzondzo.
- 21 Yunivhesiti ya Turfloop yi ba khwela yi tswiyota xinkakaka xa dyondzo,
- 22 Xi ta kapuza vana lava tivikaka ndlala ya madambi ya nkalavutivi.
- 23 Vuphurofesa bya Tindzimi ta Xiafrika i ntangha ya munhu?
- 24 Musungi, Makomba Ndlela, Swivulavulelo, ... vuxungu bya vutivi byi nhlatiwa ephepheni ro basa paa!
- 25 Lava mano va tsutsumela ku ya godyiwa ku kuma nsawuto eka timamba ta nhova.

- 26 Yuropa na Amerika va n'wi tiva kahle n'wana N'wa-Risenga,
 27 Hi rihi ririmi leri a a tilumaluma eka rona?
 28 Kasi tihosi ta Vatsonga loko ti ya n'wi titivula le Turfloop a ti lo khohlwa?
 29 U nga ndzi voni nandzu wena Turfloop loko ndzi ku simula,
 30 Na wena mavito u lo fusa ka!
- 31 Vuholobyenkulu bya Gazankulu,
 32 1969, xihlawuhlawu xa ha ri bombo ra lavo basa,
 33 Ntsanwisi a tluta xikepe xa ntima dzwii!
 34 Rendzo ri kongoma eKanana.
 35 Wena xidemokirasi u nga ndzi hlundzukeli loko ndzi phofula ta tolo, ndzo tshwa.
- 36 Swimonyo sweswo loko Mutirhelamfumo a sindzisiwa ku ya khula murhu wa dyondzo?
 37 Swisandzu sweswo loko Mutsonga a paluxeriwa vupolotiki bya vumundzuku?
 38 Swisolo sweswo loko u landzula ku sayinela vutshunxeki bya Gazankulu?
 39 Swona a byi ri vutshunxeki muni evuhlongeni bya Maafrica ya Afrika-Dzonga?
 40 Leswi a wu sundziwa ke, loyi a a ta va a ku pfarile a ta va a tekile xiboho muni?
- 41 Xinyanyu xa riphume xi hi pfumate swinyingi,
 42 'Mitrho ya vulavula' i phuphu ra vutiyimiseri eka vukorhokerixidzi.
 43 Hi rihi siku leri dzunekaka,
 44 Exikarhi ka 11 Mawuwana 1920 na 23 Nyenyankulu 1993?
 45 Mina ndzi ri xidemokirasi a xi ta va xi ku amukerile tanihi mabulandhlela wa dyondzo ya xidemokirasi.
- 46 U nga ndzi hlunameli wena xidemokirasi hikuva wena a wu ni nandzu,
 47 Futhi wena u tile ni swo tala leswo saseka,
 48 Hi lo kumeka ha ha xipile hi malanga ya nkalavutivi,
 49 Ha ho gugurhuteka ni namuntlha.
 50 Tete, rhula Majeje; tiwisele hikuva ya wena u khatsile ndzima khatsa!
- 51 Ingi hi nga va ni mano yo arhavela exihlobyeni xaku,
 52 Hi va swidyondzeki leswi nga biki matsanya,
 53 Swidyondzeki leswi nga tilaveliki swa swona ntsena,
 54 Swidyondzeki leswi hisekelaka ku vumba vun'we erixakeni,
 55 Swi nga khathaleki ku ri mani u thwasile eyunivhesiti yihi.
 56 Swona!

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi ra vutshila hakona eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla u ri karhi u kongomisa eka mitila ya 2, 5, 11, 27 na 51.

[10]

XIVUTISO XA 2: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

HI LO YINI HINA? – MA Khosa

- 1 Kasi ku humelela yini?
- 2 Kasi hi lo yini hina?
- 3 Noyi wa kona kasi i mani?
- 4 Mali ya kona kasi va lo yi chela yini?
- 5 Lero hi ka hi yi lwela kunene!
- 6 Lero vana va ndhondha va kala va kamanela yona!
- 7 Leswi ni le ndlwini ya Hosi va dlidlimbetanelaka yona ke?
- 8 Kasi hi lo yini hina?
- 9 Loko munhu a kala a kota ku pfula Bibebe,
- 10 Loko a kala a kota ku yima a vulavula,
- 11 Mi ta twa ku: 'Ndzi totiwile'.
- 12 Ndzi hlawuriwile ku byisa tinyimpfu ta Tatana.
- 13 Ha tikereke a hi tikereke i tanani mi ta vona!
- 14 Swifundhisana swo pfumala ni maphepha i matutu.
- 15 Nhlengeletano ya kona i nsati na vana.
- 16 Ku lweriwa minyikelo, xindhichana ka!
- 17 Loko va vula va ri: 'Hi tirhela Hosi'.
- 18 Xihlamariso xiyenge xa minyikelo i petapeta.
- 19 Vaneri a va ri fambisa mahala.
- 20 Namuntlha se swa yila.
- 21 Na nkosi wunene lowu se wa xaviwa.
- 22 Lomu switchini, etibazini ne switimeleni,
- 23 Ku twala ntsena ku: 'Ku katekile voko leri nyikaka'.
- 24 Lera ka yena hambu ro ka ri nga kateki ke!
- 25 Ntsena loko yena a kume cheleni.
- 26 Hosi yona yi ri yini?
- 27 Mi ri impela yi nga tinyungubyisa hi hina?
- 28 Mi ri hi nga wela eka leti funghiweke?
- 29 A hi nge vuriwi lava nge: 'Hosi, Hosi'?
- 30 Mi ri hi ta ku vona ku fuma ka Matilo?
- 31 Hlambanyani!

- 2.1 Hi xihhi xifaniso xa le miehleketsweni lexi humelerisiwaka hi xitlhokovetselo lexi? (2)
- 2.2 Tsavula ntila eka xitlhokovetselo lexi lowu kombisaka ndlela leyi vanhu lava ku tlhokovetseriwaka hi vona va ongaka hayona vanhu leswaku va nyikela. (1)

- 2.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 24 a ku: 'Lera ka yena hambu ro ka ri nga kateki ke!', u komba ku hi xikongomelo xa vanhu lava.
- A hlekisiwa
B rhulisiwa
C tsakisiwa
D katekisiwa (1)
- 2.4 Eka ntila wa 20 lowu nge: 'Namuntlha se swa yila', mutlhokovetseri u tirhisile rito 'yila'. Nyika nhlamuselo ya masiku hinkwawo ya rona u tlhela u kombisa hilaha mutlhokovetseri a ri tirhiseke hakona eka ndzimana ya vuntlhanu. (3)
- 2.5 Eka ntila wa 28 mutlhokovetseri u ri: 'Mi ri hi nga wela eka leti funghiweke?' Nyika nhlamuselo ya ntila lowu ku ya hi xitlhokovetselo lexi. (1)
- 2.6 U nga vula yini hindlela leyi mutlhokovetseri a gimeteke xitlhokovetselo xa yena hi ku tirhisa rito 'Hlambanyani' hayona? (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 3: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

MIHLOLO A YI DYIWI – KJ Ngobeni

- 1 Ve' tshopi a va xevi,
 2 Leri u nga kala u xinyata,
 3 Hikuva hi lera masiku lawa,
 4 Swilo swi nga yima hi nhloko!
- 5 A hi nga si tshama hi swi vona,
 6 Mihlolo yo tsema nhlana wa n'wana sirha,
 7 I mani a a tshemba leswaku xiyimo xi nga va tani!
 8 Loko a tsundzuka tolo ka siku.
- 9 Tolo loko tiko ri yimile hi milenge,
 10 Loko tiko xi tshwa, xi vuvumela, xi pfurha xi nuha mbvee!
 11 Tiko xi nuha xi mpfempfa hi mafurha ya vanhu,
 12 Misava na swivungu swi xipa hi ntsako na fenya ro tlhaveriwa Khisimusi.
- 13 Hi ku vona ku pfilungana na ku nyakapfala ka swilo,
 14 Mi phendle mindzhuva yi sala yi hlanganile,
 15 Mi tsemile mi yi vona,
 16 Mi hangalakile ni matiko ya vanhu ku ya fihla tinhloko.
- 17 Kambe namuntlha mi tipfala tihlo rin'we,
 18 Mi kanya timbilu mi xija, mi khemba, mi hisa;
 19 Hi yo yini yo yiva no phangela vanhu ke?
 20 Xikwembu xi lo mi nhwii!
- 21 I manyunyu ya rivengo ra vulolo,
 22 I xijaha xa nhwala xexo,
 23 Mi pfanga no va vula vahlampfa,
 24 Etikweni na misava ya mani ke?
- 25 Leyi i misava ya Xikwembu a hi ya vafana,
 26 Swona a vo hefemula moya wenu ke?
 27 Emakaya ya vona a va mi khome bya tihosi,
 28 Mi titwisa vulombe bya le nkambanini.
- 29 Mi ri ku ni zenofobiya, a yi hanyi la, felani le kule le!
 30 Rivengo renu ra nyenyetsa,
 31 Mi nga rivali ku ri swa jika swilo, mi thyakisa xihlovo leswi mi kolweke?
 32 Ma hamba mi ta xi kuma xa ncila wa bulubulu.

3.1 Kombisa hungunkulu leri xitlhokovetselo lexi xi humelerisaka rona.

(2)

- 3.2 Tshaha ntila lowu kombisaka leswaku vanhu lava ku tlhokovetseriwaka hi vona va endla onge a va swi voni leswo biha leswi va swi endlaka ehenhla ka vahlampfa. (1)
- 3.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Eka ntila wa 27 lowu nge: 'Emakaya ya vona a va mi khome bya tihosi', mutlhokovetseri u hlamusela leswaku vanhu lava a va ... swinene.
- A xanisiwa
B tirhisiwa
C hlayisiwa
D fumiwa (1)
- 3.4 Eka ntila wa 30 lowu nge: 'Rivengo renu ra nyenyetsa', mutlhokovetseri u tirhisile rito 'nyenyetsa'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha mutlhokovetseri a ri tirhiseke hakona eka ntila lowu. (3)
- 3.5 Ku va mutlhokovetseri eka ntila wa 6 a ku: 'Mihlolo yo tsema nhlana wa n'wana sirha', swi vula yini? (1)
- 3.6 Hi swihi leswi u nga tsundzuxaka lava ku tlhokovetseriwaka hi vona swona mayela na leswi va nga khomisa vahlampfa xiswona? (2)

[10]

XIVUTISO XA 4: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

MBILU YA WENA I LWANDLE – MT Mahuntsi

- 1 Mbilu yanga ya ku hlamala,
- 2 Yi hlamala hanyelo ra wena.
- 3 U hanya wonge a wu wa misava leyi,
- 4 U hanya bya Gabriele,
- 5 Gabriele ntsumi ya Matilo,
- 6 Kumbe na sweswi u ntsumi swi tivana na mani?
- 7 U dyondzise hi mani ku hlayisa ndyangu?
- 8 U swi kotisa ku yini ku hletela swiciwana,
- 9 Swiciwana swo tlhotlhorhiwa hi munghana?
- 10 U swi kotisa ku yini ku tiyisela vingi,
- 11 Loko van'wana va ku a va hlambi va nuha?
- 12 U swi kotisa ku yini ku hanya na vahariva,
- 13 Loko van'wana va ku va na vukwele na tsheda?
- 14 Mbilu ya wena i lwandle nkatanga.
- 15 Phela lwandle ri rhwala hinkwaswo,
- 16 Phela lwandle ri amukela hinkwaswo,
- 17 Phela lwandle ri susa mabadi.
- 18 Phela tihlampfi na swikokovi swi hanya swin'we kona hi kurhula elwandle.
- 19 Hambileswi ta le Tilweni ti tiviwaka hi Mumbi,
- 20 Mina ndzi ri Matilo yo ku be!
- 21 Hambileswi mhungubye yi ambalaka dzovo ra nyimpfu,
- 22 Mina ndzi ku vona u ri nyimpfu hi yoxe.
- 23 Hambileswi mbilu ya munhu yi tivanaka ni Mumbi,
- 24 Mina ndzi ku vona u rhurile bya nyimpfu.

- 4.1 Nyika mongo wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- 4.2 Kuma ntila eka xitlhokovetselo lexi lowu paluxaka hungu ra leswaku vavasati votala a va va rhandzi vatswari va vanuna va vona. (1)
- 4.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku va ndzimana ya vumbirhi yi vumbiwile hi swivutiso swi kombisa leswaku mutlhokovetseri u ... hi hanyelo ra munhu loyi a tlhokovetselaka hi yena.
 - A vilerisiwa
 - B hlamarisiwa
 - C karhalisiwa
 - D nyangatsiwa (1)
- 4.4 Eka ntila wa 14 lowu nge: 'Mbilu ya wena i lwandle nkatanga', mutlhokovetseri u tirhisile rito 'lwandle'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha mutlhokovetseri a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 4.5 Mbuyelelo lowu nga kona eka mitila ya 15, 16 na 17 wu tshikelela/tiyisisa yini eka xitlhokovetselo lexi? (1)
- 4.6 Loko a wu ri mutswari wa munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a wu ta titwa njhani hi hanyelo ra yena? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[10]**NA**

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO (SWA BOHA LESWAKU U XI HLAMULA)**NDYELO YA SWILOVOLOVO – RK Gum'sani et al.****XIVUTISO XA 5: XIMBANGU**

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

U TA NDZI PFUNA HI YINI? – J Ngobeni

- 1 A ndzi nga n'wi vekhi ka helo,
- 2 Ku n'wi pfulela nomo a swi nga ri na nkoka,
- 3 Nkoka a wu ri wa mina hi mina,
- 4 Yena a nga ri nchumu,
- 5 Ndzi hanya bya mina,
- 6 A nga ri na xiphiko,
- 7 Siku ndzi ahlamulaka,
- 8 A amukela,
- 9 Kambe ndzi vone onge ndza n'wi xanisa,
- 10 Swi nga ri tano, muxaniseki a ku ri mina,
- 11 Ri vile kona siku ra masiku,
- 12 A ri nga hambananga ngopfu na man'wana,
- 13 Ri perile ni nhlekanhi,
- 14 A ndzi lava loyi a ta ndzi humesa endzhopeni,
- 15 Ndzi ta n'wi kuma kwihi?
- 16 Ndzi rharhahalisile mahlo ya mina,
- 17 I vanyingi lava a ndzi va vona,
- 18 Lava vona a va ri va munene wa gwevani,
- 19 Kambe a va nga ndzi nyiki nhloko,
- 20 Mahlo ya mina ya vile ya ya gimeta eka yena.
- 21 Mhaka leyi a ndzi nga yi voni ku sukela,
- 22 Ndzi lo tlakusela voko ehenhla,
- 23 A nga dyangi nkarhi,
- 24 Handle ka swivutiso,
- 25 U lo ndzi humesa endzhopeni.
- 26 A ndzi nga swi tivi leswaku loko munhu a ri ehenhla,
- 27 Swa fanela ku hlonipha lava nga ehansi ka wena,
- 28 Hikuba mundzuku ka siku u ta va lava,
- 29 Loko u ta va u chikile exitepisini xa wena,
- 30 Vutomi byi lava ku langutiwa kambirhi.

- 5.1 Hlamusela leswi mutlhokovetseri a byelaka vahlayi swona hi xitlhokovetselo lexi. (2)

- 5.2 Tsavula ntila eka xitlhokovetselo lexi lowu hlamuselaka leswaku ku na vanhu lava mutlhokovetseri a a va vona va ri kahle. (1)
- 5.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 13 a ku: 'Ri perile ni nhlekanhi', u hlamusela leswaku u ...
- A peleriwile hi dyambu.
B heleriwile hi vurhongo.
C vile na xiphume.
D vile na xiphiqo. (1)
- 5.4 Eka ntila wa 7 lowu nge: 'Siku ndzi ahlamulaka', mutlhokovetseri u tirhisile rito 'ahlamulaka'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha mutlhokovetseri a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 5.5 Eka ntila wa 19 mutlhokovetseri u ri: 'Kambe a va nga ndzi nyiki nhloko'. Nyika nhlamuselo ya ntila lowu ku ya hi xitlhokovetselo lexi. (1)
- 5.6 U vona onge vonelo ra mutlhokovetseri ra vutomi eka ndzimana yo hetelela ri kombisa yini? (2)
[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- Lemuka: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

LEMUKA LESWI: Loko u hlamula xivutiso xa NOVHELE u nga hlamuli xa MFUWO WA RIXAKA, loko u hlamula xa MFUWO WA RIXAKA u nga hlamuli xa NOVHELE.

NOVHELE**XIVUTISO XA 6: XITSALWANA****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Munhu wa mahanyelo lamanene no tirha hi ntiyiso u tala ku tikuma a ri na vanhu vo karhi lava n'wi vengaka hikokwalaho ka vunene bya yena. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi leswi humelelaka Chavalala eka tsalwa leri.

[25]**XIVUTISO XA 7: XIMBANGU****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA A

Mhaka leyi ya cheke yi khomiwile hi Mlambo. Navela mutirhikulobye na yena wa pfuna laha swi faneleke. I mfanelo leswaku maphorisa ya fambisana loko ya kambisisa timhaka. Mandla mambirhi ya hlantswana. 'Mi tiva Chavalala a ri na akhawunti eka OK eTzaneen?' Ku vutisa Mlambo. 'Hi yi pfurile swin'we hi xava masofa,' ku hlamula N'wa-Khosa. 'Mi hetelerile rini ku yi hakela?' Nkarhi wa N'wa-Khosa wa ku ya entirhweni se a wu fika. A ganyuka a ya ekamareni yo etlela eka yona. A vuya a khomile rhasiti leyi kombaka leswaku ku hakeriwile ku hela ka n'hweti. 5

Sweswi ka ha lo hundza mavhiki manharhu yi hakeriwile. 'Kasi ku lo humelela yini mi ngo hi chavisa?' Ku vutisa N'wa-Khosa loko Mlambo a ri karhi a tsalatsala leswi nga erhasitini. 'Swi lo yini kasi?' 'Nuna wa n'wina u tekile cheke ya feme a ya hakela 10 akhawunti ya n'wina,' ku hlamula Navela. 'Va yivile cheke na Nyeleti va ya hakela akhawunti ya yena eka OK.'

'Loko swi sukela kwihi?' A languta ehangle a vona bazi ri ri karhi ri famba. 'Vonani na bazi se ri ndzi siyile.' A va hundzulukela nakambe. 'Ku sukela rini tata wa Tsakani a hakela tiakhawunti? Tiakhawunti ta muti lowu hambu yi ri ya movha ku hakela mina. 15 Chavalala leswi a nga munhu wo tshama enhoveni u yi hakele hi nkarhi muni?'

'U rhumile munghana wa yena Nyeleti,' ku hlamula Navela. 'Na cheke yi swi komba kahle leswaku u rhumerile Nyeleti.' 'Chavalala a yiva cheke loko a dinga yini? A hi na xiphigo hi mali hina. Tiakhawunti ta hina hinkwato ti hakeriwa hi mfanelo.'

- 7.1 Xana swimunhuhatwa leswi swi vulavula swi ri kwihi naswona a ku ri nkarhi muni? (2)
- 7.2 Hlamusela hi ku komisa ndlela leyi cheke leyi ku vulavuriwaka hi yona yi humeke hayona ehofisini ya Nyeleti. (2)
- 7.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Mutsari loko a ku: 'A ganyuka a ya ekamareni yo etlela eka yona,' u vula leswaku N'wa-Khosa a a famba hi ku ...
- A dedeleka.
B hatlisa.
C nonoka.
D tsutsuma. (1)
- 7.4 Xana N'wa-Khosa ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla i wansati wa njhani? (2)
- 7.5 Kun'wana eka tsalwa Mlambo u vurile leswaku mhaka ya cheke yi tekiwa yi ri ximhakana, loko a yi languta kahle a hi ximhakana. I yini lexi endleke leswaku a vula marito lawa? (2)
- 7.6 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Chavalala na Nyeleti va nga na wona eka tsalwa leri? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 7.7 U nga vula yini hi hlamulelo ra Navela eka N'wa-Khosa loko a lavile ku tiva leswi a swi endla leswaku va n'wi vutisa swivutiso? (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA B

'Swi hlamarisa ngopfu swilo swa feme leyi Mukhari,' ku vula Chavalala. 'Loko ndzi tshuka ndzi endla xilo xa kahle, xo saseka; a ku na munhu na un'we a xi tsakelaka kumbe ku xi tsundzuka; kambe loko ndzo tshuka ndzi endla xo ka xi nga ri kahle, a ku na munhu nakambe a xi rivalaka. Siku na siku loko u ri hofisini ya Hlongwane wo hlanganisiwa hi ti-why na ti-how to ku sola.'	5
'Tiyisa mbilu Ephraim,' ku vula Mukhari. 'A xi kona xilo xo ka xi nga heli. Wena wo khomelela entirhweni u tirha. Hlongwane a hi ntirho wa yena lowu. Brooks a hi feme ya yena leyi. Wena wo tirha. Loko va ku byela xikonyololo wo hlamula, va ta ku hlongola?' 'Loko a ku nga ri leswaku Briggs, yena a nga dayirekitara ya ntirho lowu hinkwawo a a nga ndzi khutazi mina ndzi vona onge a ndzi ta famba ndzi ya vona tin'wana ta vutomi,' ku hlamula Chavalala. 'Brooks na yena hi loyi! U pfumela swilo swo ka a nga swi tivi. A nga byeriwi mhaka hi n'winyi wa ntirho kambe u kuma a ri karhi a pfumelela mavunwa. U twa a ku: 'This Ephraim' - na ku va ku vula yini a wa ha swi twi hikuva a swi tlheleki ku ya n'wi vutisa leswaku xana Ephraim loyi u endlile yini.'	10
Mukhari a nga kotangi ku vona Chavalala hi Ravuntlhanu loko a vuyile ...	15
'N'wina vakulukumba va feme leyi a mi fanele mi tshama ehansi mi tsundzuxana hi ta mafambisele ya ntirho,' Chavalala a ya emahlweni. 'Swi pfuna yini va hala workshop mafambisele ya kona ma ri kahle hala ka hina ku ri mangava ni matshopetani ntsena?'	

- 7.8 Chavalala a vuya hi le kwihi naswona a a ya endla yini endhawini ya kona ku kala mutsari a ku Mukhari a nga si n'wi vona? (2)
- 7.9 Boxa tindlela TIMBIRHI ntsena leti Hlongwane a a ti tirhisa ku tshikelela no xanisa Chavalala efemeni ya PPE. (2)
- 7.10 Hlamusela hi ku komisa leswi a swi endla leswaku Chavalala a vula leswaku mafambiselo ya le *workshop* ma kahle. (2)
- 7.11 Chavalala u vula yini loko a ku: '... ka hina ku ri mangava ni matshopetani ntsena?' (1)
- 7.12 Hi ku xiya leswi humelelaka etsalweni, Chavalala a a fela yini ku kala Hlongwane a n'wi khoma hi tihanyi? (2)
- 7.13 Kun'wana etsalweni Jericho u fojarile misayino ya Chavalala na Nyeleti. Loko a wu ri Jericho u komberiwile ku fojara misayino a wu ta titwa njhani naswona a wu ta endla yini ehenhla ka mhaka leyi? (3)

[25]

XIVUTISO XA 8: XITSALWANA**MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mthombeni**

Hi xitalo vavasati/vamanana va hlangana na mitlhontho yo tala swinene lomu mindyangwini kambe va boheka ku tiyisela. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka vutomi bya N'wa-Basana.

[25]**XIVUTISO XA 9: XIMBANGU****MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mthombeni**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA C

Loko mudyondzisi wa hina a khandziyile xikwekwetsu hi sele hi yimile eribuweni ra lwandle, xikwekwetsu xi ri karhi xi huma endhawini ya xona xi nghena ematini lawa yo enta. Hi yimile kwalaho hi n'wi languta laha ingi a yimile kona ku fikela laha a nga va lonsanana ku ringana ni nhongana, xikwekwetsu xona xi ringana ni mfuku ya fole.

Endzhakunyana loko a nga ha vonaki ingi ndzi twe rito ra yena ni ku vona xikandza xa yena a ri karhi a huwelela leswaku hi n'wi pfuna hikuva wa nwela naswona a nga swi koti ku tipfuna. Ndzi twe ingi u huwelela hina, kambe leswi a a swi vula a swi nga twakali. Naswona a swongi hi ringeta ku tsutsuma hi ya n'wi tsavula, kambe ntamu wa lwandle wu komba leswaku a hi nga ti ya kule.

Kwalaho ndzi hatlisile ndzi vona ku xaniseka ka munhu laha misaveni, leswaku munhu u vekiwile a ri yexe elwandleni ra ntumbuluko a nga ri na laha a nga hundzulukelaka kona, kumbe loyi a n'wi tshembeke leswaku a rilela eka yena loko swi nonoha. Vutsongo bya mudyondzisi wa hina loko a ri kule ehenhla ka xikwekwetsu lexi n'wi yisaka hase ka malwandle a byi kombisa vutsanana bya munhu laha misaveni – kambe swi tlhela swi komba leswaku loko munhu a landzelela vutivi ni dyondzo, a nga famba a suka laha vusiwanini byo lava vutivi, ni le ka maxangu man'wana ya misava ni vumunhu.

Mudyondzisi wa hina a a hundzukile vumunhu bya misava eka mina. A a ri Muchangana; ...

- 9.1 Xana i mani loyi a a rungula timhaka leti naswona a a byela mani? (2)
- 9.2 Loko murunguri a hlamusela hungu ra yena a a ri kwihi hi nkarhi lowu naswona a a endla yini? (2)
- 9.3 Murunguri u ri: '... munhu u vekiwile a ri yexe elwandleni ra ntumbuluko a nga ri na laha a nga hundzulukelaka kona, kumbe loyi a n'wi tshembeke leswaku a rilela eka yena loko swi nonoha.' Kombisa ku yelana ka mhaka leyi na leswi humeleleke murunguri kwala tsalweni. (2)

- 9.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Nkoka wa ku nghanisiwa ka hungu leri nga eka tshaho lowu nga laha henhla etsalweni leri i ku kombisa ku ... ka miehleketo ya murunguri. (1)
- A vupfa
B pfilungana
C bola
D hlangahlangana
- 9.5 Nyika dyondzo leyi u yi kumeke eka ntshaho lowu nga laha henhla. (2)
- 9.6 Ku va munhu loyi u n'wi boxeke eka 9.1 laha henhla a boxa leswaku mudyondzisi wa vona a a ri Muchangana u vona yi ri mhaka ya kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 9.7 Kun'wana etsalweni Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti u vitaniwile hi N'wa-Mdanisi ku ta khongelela n'wana kambe loko a fika a kuma leswaku a ku ri mano ya ku n'wi nghanisa eka timhaka ta vugangu. Loko a ku ri wena Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti a wu ta va u endlile yini? (1)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA D

'Mahanyelo yo lomba, yo xokoriwa ematinweni ya tinghala, Tinghala ta milenge mimbirhi to tlhava, ta mikhosi ni swivuvuna; Ka swikhiyana swo vehelana masagwata, Ku ambexaniwa swingwavila, ku hakarhisaniwa migangu; Mikulungwana yi pfangana ni mikosi, ku hlekelela ni ku mpfikula.'	5
Mpfula a yi na na hi moya. Magondzo hinkwawo ya Soweto a ya hundzukile milambu. Mavivi, thyaka ni ritshuri a swi khukhumba ni mati. Munhu loyi a a nga ambalanga jazi kumbe xambhulele hileswaku a a swi pfumala endlwini ya yena. Madambi a a yimile enyangweni ya yindlu yikulukumba a ri karhi a gongondza. Loko a ri karhi a yimele ku pfuleriwa, a a langutile tintanghu ta yena. A ti tsakamile. Mati a ya khuluka hinkwako ni laha ingi a yimile kona. Yan'wana a ya nghena ehansi ka tintanghu ta yena ya cela sava leri a a yimile ehenhla ka rona. Hiloko a tshwutela marhi ya wela ematini ya khuluka ni mati a ya langutile. Ya famba ya nghena eka lamanyingi ya ya nghena egondzweni leri a ri hundzuke nambu. A ehleketa leswaku marhi ya yena ya khuluka ni mati ku ya laha ya nga ta helela kona – elwandle. Hi nkarhi wolowo rivanti ri pfuriwa. A nghena. Va n'wi nyika xitshamo a tshama ... 'Namuntlha,' ku sungula Madambi, 'ndzi te ku ta ta vulavula na wena hi mhaka leyi ku nga khale ndzi ri karhi ndzi kanakana hi yona. Mhaka leyi yi huma exidziveni xa mbilu ya mina; naswona ndzi yi hlerile ndzi tlhela ndzi yi hlerisisa leswaku ndzi nga tshuki ndzi endla xihoxo, ...'	10 15 20

- 9.8 Xana timhaka leti nga laha henhla ti humelela kwihi naswona hi le ka vamani? (2)

- 9.9 Hlamusela hi ku komisa xikongomelo xo va Madambi a endzerile ndhawu leyi hi siku leri. (2)
- 9.10 Kombisa hilaha xikongomelo lexi u xi boxeke eka 9.9 laha henhla xi cinceke vutomi bya yena hakona ku ya hi tsalwa leri. (2)
- 9.11 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Madambi a veke na wona eka tsalwa leri. Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 9.12 Eka ntshaho lowu nga laha henhla ku boxiwile mhaka ya ku celeka ka sava leri Madambi a a yimile ehenhla ka rona. Xana mhaka leyi yi nga va yi yimela yini ku ya hi tsalwa? (2)
- 9.13 Kun'wana etsalweni Soluka loko a hlamula Madambi u ri: 'Mina ndzi ta rila mihloti ya xihluku hi xamundlwana loko ndzi ta thumba leswo ndzi tinyiketile kasi a ndzi amukeriwanga eka Tlhomandloti'. Kombisa ntiyiso wa marito lawa. (1)
- 9.14 Loko a wu ri xaka ra Madambi a wu ta va u n'wi tsundzuxile yini a nga si nghena endlwini leyi a a yimile enyangweni wa yona a vula xikongomelo xa rendzo ra yena? (2)

[25]

XIVUTISO XA 10: XITSALWANA**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Vanhu lava kotaka ku tiyisela mitlhontlho leyi va hlanganaka na yona evuton'wini va tala ku kuma hakelo leyinene. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi leswi humeleleke Lindiwe Kubayi na vana va yena.

[25]**XIVUTISO XA 11: XIMBANGU****XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA E

'Tshika sweswo wena Xigama hikuva leyi a hi mhaka yitsongo naswona vakhale ve ri u nga hleki xilondza xa makwenu hikuva mundzuku ka siku hi wena. U nga n'wi hleki hikuva u lahlekeriwe ngopfu wanuna loyi. A hi ntangha ya munhu ku fika u ku huma mhiri ku nghena mamba. Ivi eku heteleleni va tlanga hi wena hindlela leyi!

Phela swa vava lero u nga wu khandziya murhi siku rin'wana loko u nga tiyangi. Naswona u lo tekela mbilu ya tata wakwe Sorota, *dawais* a ku ta humelela ximece.'

Ku hlamusela xikhalabyana lexiya xo sungula. 'Dasiwayi mi n'wi yimelela hikuva ma n'wi tiva.' Ku konanisa Xigama. 'Ndzi nga n'wi tivi njhani kasi mina na Sorota a hi lo kula swin'we la ka Makosha hi tlhela hi xambila swin'we aJoni? Ndzi n'wi tiva ku heta mujahana loyi lero swa fana ni loko a ri n'wana wa mina.' Ku gimeta xikhalabyana lexiya. 'Ina, tana nato hi twa phela Ntsengele hikuva ku fa ka yona hi ku twile.' Ku vula Xigama a ri karhi a hlekelela leswiya swo koya. Ivi a teka xikalo a lwa na xona loko a ha rindzele nhlamulo.

'Se loko swilo swi ku fambela ximatsi hindlela leyi ndhoda ya rikwerhu, kutani hikwalaho ka yini u nga tiyeli kaya muti u ri na wona?' Ku nghenelela un'wana wanuna.

'Wolowo i ntiyiso, mbyana ya tlhelela emahlanteni. Nakona hina vavasati hi ni timbilu. Swi nga endleka nsati yeloye a fika a n'wi andlalela kahle xitheve swilo swi tshamiseka.' Ku vula xikhegudyana xin'wana lexi a xi lo tshama xoxe hi lahaya tlhelo.

11.1 Boxa mbangu lowu timhaka leti nga laha henhla ti humelelaka eka wona. (1)

11.2 Hlamusela leswi endleke Godi hi siku leri a ya eka mbangu lowu u wu boxeke laha henhla a nga tsakangi. (2)

11.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Marito ya xikhalabyana lama nge: 'U nga hleki xilondza xa makwenu ...,' ma hlamusela leswaku u nga hleki munhu loko a ...

- A xurhile.
- B tsakile.
- C karhele.
- D tikeriwa.

(1)

- 11.4 Eka ntshaho lowu ku vuriwa leswaku Godi u lahlekeriwile ngopfu. Xana a a lahlekeriwile hi yini? (2)
- 11.5 Hikokwalaho ka yini Godi swi n'wi tikela ku tlhelela ekaya naloko a xanisiwa hi Mafloza? (2)
- 11.6 Hi wihi nkongomelo wa tsalwa leri ra Ximitantsengele? (2)
- 11.7 U titwa njhani hi leswi vuriwaka hi swimunhuhatwa leswi nga eka ntshaho lowu nga laha henhla swa leswaku Godi a tlhelela eka nsati wa yena a ya kombela rivalelo? Loko a ku ri wena nsati loyi a wu ta endla yini? (3)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA F

'Ndzi lo humisa xisweswi! Ndzi byeriwe ku yi tsuvula loko ndzi yi lava. Ivi loko ndzi n'an'a, ku huma swibamu.' 'Se na wena u lava ku divuriwa hi mani? O va na swigangu nsati wa kona?' Ku vutisa hahani. 'Hi loyi wa n'wana wa kona wa mativula.' 'Kasi a wu n'wi kume a ri na vana loyi wansati wa kona?' Ku vutisa hahani wa kona. 'Ina! Ndzi kume a ri na vana vambirhi. Kutani loyi wa vunharhu loyi a ndzi ehleketa leswaku i n'wana wa mina, u n'wi kume loko hi ri swin'we.' 'Ku va hi vutisetela swivutiso leswi i ku endlela leswaku hi kuma xo khomeka loko hi fika le ka N'waMaluleke. Phela timhaka ti bihile hikuva swi nga endleka a fika a ala a vula leswaku a wu ri kwihi malembe lama hinkwawo loko a sala a xaniseka ni vana a ku kho, a va dyondzisa xikolo. Kasi hi le tlhelo, nsati wa wena a nga tiputangi vusiwana loko u fambe u n'wi siya. U sale a dyondzeka lero sweswi i munhu wo xiximeka swinene erixakeni. Hikwalaho ka leswi u nga eka xiyimo lexi u nga eka xona, a nga fika a ala ku amukela sirha ra le handle ku fana na wena.'

Ivi loko Godi a twa marito yo huma eka mhajamalume wakwe, a twa swange ko dzima tlhari embilwini yakwe. A ringeta ku tikhoma xinuna, kambe a tsandzeka. Mihloti yi ku harahara! A hetelela hi ku xi biku! 'Mara na mina a ndzi ku ndzi endla yini ku hanya vutomi byo swarha hi ndlela leyi? ...'

- 11.8 Hi le kaya ka mani laha Godi a a lava ku divuriwa kona naswona i mani n'wana loyi a a lava ku n'wi divula? (2)
- 11.9 Hlamusela hi ku komisa xikongomelo xa nhlengeletano leyi swimunhuhatwa leswi u swi boxeke eka 11.8 laha henhla a swi ri eka yona. (2)
- 11.10 Hi kwihi ku hambana ka ndlela leyi Godi a tiyimiseleke hayona ku kuma switsundzuxo no pfuniwa eka nkarhi lowu a langutaneke na wona laha ka ntshaho na loko a ha ku sungula ku rhandzana na Mafloza? (2)
- 11.11 Godi u endlile yini xo biha ku kala a vula leswaku u hanyile vutomi byo swarha? (2)
- 11.12 Kun'wana etsalweni ku vuriwa leswaku ku vile na siku leri Lindiwe a vitaneke Godi emahlweni ka ntshungu a n'wi nyika makhiya ya movha. Endlelo leri ra Lindiwe ri nyika dyondzo yihhi? (2)
- 11.13 U nga vula yini ehenhla ka ku va hahani wa Godi Rheyila na nsati wa malume wa yena Masindi va pfumerile ku pfuna Godi loko a va komberile ku n'wi heleketa eka Lindiwe? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

KUMBE

MFUWO WA RIXAKA**RIVOMBA RA VUTSONGA – C Lambane na MT Mthombeni****XIVUTISO XA 12: NTSHEKETO, XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA NA XIPHATO XA NDHAVUKO (XITSALWANA)**

Matsalwa ya mfuwo wa rixaka ya dyondzisa, ya nyika vutivi byo karhi na ku tshinya mahanyelo yo ka ya nga amukeleki erixakeni. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka ntsheketo wa 'Malebvú ya N'wanghala', xihungwana xa matimu na swikhholwakhholwana xa 'Ku tihorisa HIV/AIDS hi vana lavatsongo' na xiphato xa ndhavuko xa 'Nelson Mandela'.

[25]

XIVUTISO XA 13: NTSHEKETO (XIMBANGU)**'MANTOMBI NA XIKOXA'**

Hlaya ntshaho lowu humaka eka ntsheketo wa 'Mantombi na xikoxa' kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA G

Garingani wa garingani!

Garingani!

Garingani wa garingani!

Garingani!

Khale ka khaleni, etikweni rin'wana ra le kule, ko va na ntlawa wa vanhwanyana lava nga twanana ku ya eku khideni. A va ya khida eka nambu wa le kulenyana na le makaya ya vona. Exikarhi ka vanhwanyana lava a ku ri na nhwanyana loyi a va ku i Mantombi. Nhwanyana loyi a a ambarile nguvu yo saseka swinene. 5

Vanhwanyana va fambile kutani va ya fika enambyeni va sungula ku khida. Mantombi na yena a a ri karhi a tiphina na vona hi ku khida. Loko se va karhele vo twanana ku huma va ya ambala swiambalo swa vona leswaku va ta muka. 10

Loko van'wana va ambala swiambalo swa vona, Mantombi a nga yi voni nguvu ya yena. Hiloko a va vutisa a ku:

'A mi yi vonanga nguvu ya mina yo xonga ke?'

Vona va ku: 'Eboo, a hi yi vonanga.'

'A mi ndzi lavisi nguvu ya mina yo xonga ke?'

Vona va ku: 'Eboo, hina hi ya kaya.'

15

Kunene vanhwanyana va famba va n'wi siya. Mantombi o ya emahlweni na ku lava nguvu kambe do, ko fana na kwala. O sungula ku famba hi le tlhelo ka nambu a lava nguvu. U fike a kuma vavasati van'wana lava a va rima ehlahlukweni, a fika a yimbelela a ku: 20

N'wina vamananee,

Tantra, tantra!

N'wina vamananee,

Tantra, tantra!

25

A mi vonanga nguvu za me?

Tantra, tantra,

Zi nga sala emanzini,

Tantra, tantra!

Kutani vavasati lavaya na vona va n'wi hlamula hi ku yimbelela va ku: <i>Ndhlula ntombee,</i> <i>Tantra, tantra!</i> <i>A hi zi vonanga nguvu zaku,</i> <i>Tantra, tantra!</i>	30
Mantombi a nga ha yimanga, kambe u lo ya emahlweni a lava nguvu ya yena. Loko a ha fambisa sweswo, u kumile vanhwanyana van'wana. Hiloko a sungula ku yimbelela risimu rakwe a ku: <i>N'wina vatatee,</i> <i>Tantra, tantra!</i> <i>N'wina vatatee,</i> <i>Tantra, tantra!</i> <i>A mi vonanga nguvu za me?</i> <i>Tantra, tantra!</i> <i>Zi nga sala emanzini,</i> <i>Tantra, tantra!</i>	35 40
Nhlamulo ya vanhwanyana lavaya na yona yi tile hi ndlela ya risimu va ku: <i>Ndhlula ntombee,</i> <i>Tantra, tantra!</i> <i>A hi zi vonanga nguvu zaku,</i> <i>Tantra, tantra! ...</i>	45 50
'Yoo, loko a ndzi lo yingisa xikhegudyana. Yoo, a ndzi vengela yini makwerhu? Yoo, ndza tisola mananoo!'	
Xikan'wekan'we nhlonge ya yena yi basa, va hanya hi ku tsaka na makwavo na vandyangu. <i>Pthu choyoyoo!</i> <i>Xa mina i nsuku.</i>	55

- 13.1 Xana i yini lexi endleke leswaku Mantombi a sala a ri yexe enambyeni naswona u sarile a endla yini? (2)
- 13.2 Hlamusela hi ku komisa leswi swi humeleleke ku kala makwavo wa Mantombi a vula leswaku wa tisola. (2)
- 13.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansu. Loko Mantombi a vutisa loko va nga yi vonangi nguvu ya yena u vutisa hi xinsin'wana na vavutisiwa va hlamula hi xona. Nkoka wa swona i ku ... ntsheketo.
A lehisa
B komisa
C lulamisa
D nandzihisa (1)
- 13.4 Xana mutsheketi u lava ku lemukisa vantshwa yini hi ntsheketo lowu? (1)

- 13.5 Xana i yini lexi tsakiseke xikhegudyana hi Mantombi ku kala xi n'wi nyika tinyiko leto tala? (2)
- 13.6 Loko a ku ri wena Mantombi a wu ta va u pfumerile ku hlanganya xikhegudyana lexi nga na swirhumbana hi ririmi ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA (XIMBANGU)

'BULOHO RA KHUJWANA'

Hlaya xihungwana xa matimu na swikhholwakholwana lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA H

'Heyi, a swi laveki leswaku u hundza eka ndhawu leyi navusiku. Mina ndza chava,' ku vula Matimba.

Salani a hlamula: 'Hayi, i timhaka leti sweswi onge ti hungutekile. Ku vuriwa leswaku un'wana u n'wi khandziyisile movha, va famba va ri karhi va tibulela. O hlamala hiloko a sale a ri yexe emovheni, nhwanyana a nyamalarile. Leswi swi endlile leswaku muchayeri a lemuka leswaku a a vulavula na munhu loyi a nga hanyiki.' 5

Wa ha ri Salani: 'Un'wana muchayeri ku vuriwa leswaku u yimisiwile hi nhwana loyi navusiku. Hiloko va famba va bula va tlhela va rhandzana. Nhwanyana na buti loyi vo muka swin'we va ya eka va nhwanyana. Loko dyambu ri xa buti luyani u pfukile buruku yi langutile endzhaku, a hambanisile na tintangu.' 10

A ya emahlweni Salani: 'Loko a huma endlwini vamuti va n'wi vutisa leswaku ku humelela yini, a va byela leswaku u tile na Kati. Hiloko va n'wi byela leswaku munhu loyi a n'wi vulaka a nga ha ri kona. Wanuna wa vanhu a tsemeka nhlana a namba a ku gaa, hi xikosi hikuva a a nga swi langutelanga. Eka yena nhwanyana luya a a tikomba a ri nhwana loyi a hanyaka. Loko a sisimuka a a nga koti no yima, va za va n'wi yisa exibedhlele. U humile endzhaku ka masikunyana endzhaku ka loko a ongoleriwele ku tshuka ngopfu.' 15

'Hambikona u katekile ku va a nga vhelanga a fa hi ku tshuka,' ku vula Matimba. 'Loko a a ri mina wa rhumbu a ndzi ta va ndzi lo fa kunene. Ndzi khongela ku ka ndzi nga pfuki ndzi humeleriwele hi mhaka yo yelana na yeleyo.' 20

- 13.7 Boxa ndhawu leyi buloho leri ku vulavuriwaka hi rona ri kumekaka kona. (1)
- 13.8 Hlamusela hi ku komisa leswi buloho leri ri tivekaka hi swona. (1)
- 13.9 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka xihungwana lexi? (2)
- 13.10 Loko a wu boheka ku hundza hi le ka buloho leri ku vulavuriwaka hi rona eka ntshaho lowu nga laha henhla a wu ta titwa njhani? (1)

YISA EMAHLWENI

XIPHATO XA NDHAVUKO (XIMBANGU)

Hlaya xiphato xa ndhavuko lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA I**MAPUNGUBWE**

- 1 Emisaveni leyi taleke hi rifuwo,
- 2 Rifuwo ra swicelwa, mfuwo na vutivi,
- 3 Matikonkulu hinkwawo ya misava,
- 4 Ya tinyungubyisa hi matimu ya mindhavuko ya wona.
- 5 EAthens kona ku na tempele ya Acropolis,
- 6 EItaly ku na switarata swa Pompeyi,
- 7 Le United Kingdom kona ku na Xihondzo xa London.
- 8 Wena Afrika wa Ntimeni u na yini ke?
- 9 Wena Afrika u fumbarhele swo tala,
- 10 Egipita u na tiphiramidi ta Giza.
- 11 Eka wena Afrika matiko ya Dzonga wa Afrika gee!
- 12 Eka wena Afrika-Dzonga xifundzankulu xa Limpopo gee!
- 13 Wena Limpopo u ntsongo xana?
- 14 U nga tsongahala njhani vumbhoni byi ri kona?
- 15 Emahlangeni ya milambu ya Limpopo na Shashe,
- 16 Kusuhi na mindzelekana ya Afrika-Dzonga na Zimbabwe na Botswana,
- 17 Vunavi bya mfuwo wa Mapungubwe byi lo gee!
- 18 Mapungubwe, wena murunguri wa timhaka,
- 19 U gqava swihundla swa le makorhweni swa vukosi bya khale,
- 20 Vukosi bya kwalomu ka malembe ya 400 lama hundzeke.
- 21 U hi khomele vumbhoni bya nhluvuko wa ka Ntimeni,
- 22 Rixaka ra vutlhari ku fana na le matikweni lawa a ya vuriwa ku hluvuka.
- 23 Vuswikoti bya le henhla a byi lo vuya emugangeni,
- 24 Swimakiwa swa nsuku, koporo, nghilazi na vuhlalu a swi lo vuya!
- 25 Loko swi ta eka ku xaviselana na matiko, na kona a ti vuya.
- 26 Vun'okisi bya swicelwa swa nsuku, koporo na nsimbi,
- 27 Swi humelerile ku nga si fika vukoloni.
- 28 Hi lembe ra 1932 u hlometerile,
- 29 Kutani vulavisisi byi endliwa hi vurhonwana u nga si humelela.
- 30 Kutani misava yi sungula ku twa ta wena.
- 31 Hi ti twile ta xintshabyana xa Mapungubwe,
- 32 Lexi rhwaleke masirha ya va vuhosi na vukosi bya wena.
- 33 Xikandza xa wena eka misava namuntlha,
- 34 I mhelembe ya xihlamariso ya nsuku.
- 35 Yunivhesiti ya Pitori yi hlayisile malembe yo tala,
- 36 Leswi swi pfupfuriweke eka wena.
- 37 Hi khotavuxika 2000 ku pfuriwe myuziyamu kwale.
- 38 Minchumu yo huma eka wena yi hlayeriwa eka 156 000.
- 39 Hanya hilaha ku nga heriki Mapungubwe.

- 13.11 Hlamusela hungunkulu leri muphati a byelaka vahlayi rona eka xiphato lexi. (2)
- 13.12 Hi wihi ntila lowu hlamuselaka leswaku eMapungubwe a ku endliwa swa mabindzu? (1)
- 13.13 Muphati u byela vayingiseri va yena yini eka ntila wa 18 lowu nge: 'Mapungubwe, wena murunguri wa timhaka'? (2)
- 13.14 Muphati u hlamusela yini eka ntila wa 28 loko a ku: 'Hi lembe ra 1932 u hlometerile'? (2)
- 13.15 Ku vuyeleriwa ka 'vuya' eka mitila ya 23, 24 na 25 swi tiyisisa/tshikelela yini eka xiphato lexi? (1)
- 13.16 U vona yi vile mhaka ya kahle ku va Yunivhesiti ya Pitori yi pfurile myuziyamu wa Mapungubwe? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [25]**

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 25

XIYENGE XA C: NTLANGU**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 14: XITSALWANA**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Xivuriso lexi nge: 'Ndlopfu a yi fi hi rimbambu rin'we' xi hlamusela leswaku munhu wa matimba a nga heli mbilu hi khombo rin'we. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku kongomisa eka vutomi bya Mavhavaza na Matanato.

[25]**XIVUTISO XA 15: XIMBANGU****HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Hlaya n'wanguano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA J

MAVHAVAZA:	Namuntlha ku rhangile mina ndzi ta eka wena ni timbuva leti ndzi nga ti khoma leswaku hi ta dya hi tiphina ku fana ni vhiki leri nga hundza.	
MATANATO:	Wena wa hamba Mavhavaza. Timbuva hi tona kambe mhaka ndza yi tiva leswaku i ya yini.	
MAVHAVAZA:	Boxa ka, boxa ndzi ku twa.	5
MATANATO:	A hi yona ya ku endzela eka hina le Xipilongo?	
MAVHAVAZA:	Expilo yini?	
MATANATO:	A hi Phutukezi kambe hi le Xipilongo.	
MAVHAVAZA:	Xipilongo i xilo muni he Chauke?	
MATANATO:	I vito ra tindhawu ta le makaya.	10
MAVHAVAZA:	I swintshwa leswi u ndzi byelaka swona. Mina ndzi tiva leswaku wena u huma eka Xigalo.	
MATANATO:	Ina, tiko ra ka Xigalo ri le ndhawini leyi va nge hi le Xipilongo ...	
XILUMUNI:	Xewani kokwana Mavhavaza!	
MAVHAVAZA:	Ahe! Hi xeweta n'wina.	15
XILUMUNI:	Ku ngo sunguriwa ka ha ri mixo, swi vula leswaku namuntlha hi ta twa letikulu, hi pfa hi rivala ta va kokwana Chauke ni vanhu va vona.	
MATANATO:	Wa vurisa Xilumuni. Pfanani mi ndzi wisisa mi ndzi tshika ndzi tiendlela leswi rhandziwaka hi mbilu ya mina.	
XILUMUNI:	Kokwana Mavhavaza a va pfi va hi byela leti ta tolo ka masiku loko va fikile haleno Joni.	20
MAVHAVAZA:	A hi rhangeni hi dya leswi swekiweke hi Chauke, kutani hi ta burisana hi ri karhi hi mama mihloti ya khwini wa Nghilandhi ...	
MAVHAVAZA:	Hi sweswo n'wina va ka Mhuti ya mona. Hi sweswo n'wina va ka Marindza Nhlanga wa Hulela ta mincindzu ti wa ncaka! Byelani na vaMatsena wa Bangwani leswaku se ha dya hi tisusa vusiwana.	25
MATANATO:	A wu voni ke? Se u vulavula xinuna. U bile nhloko ya mhaka ...	

- 15.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi swi vulavulaka swi ri eka wona. (1)
- 15.2 Hi tihhi ta kokwana Chauke leti Xilumuni a a vula leswaku va fanele ku pfa va rivala hi tona leti Matanato a a ti vula 'leswi rhandziwaka hi mbilu ya yena'? (2)
- 15.3 Hlamusela hi ku komisa xikongomelo xa rendzo ra Mavhavaza na Matanato xa ku endzela eXipilongo lexi Matanato a vulaka leswaku wa xi tiva. (2)
- 15.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hanshi. Loko Mavhavaza a ku: '... hi ta burisana hi ri karhi hi mama mihloti ya khwini wa Nghilandhi' a a vula leswaku va ta va va ri eku nweni ka ...
- A mati. (1)
B ngati.
C byalwa.
D kofi.
- 15.5 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Matanato a a ri na wona u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini a vile na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 15.6 Nyika dyondzo leyi u yi kumeke ehenhla ka leswi Matanato, Mavhavaza na Xilumuni a va hanyisa xiswona leswi humelerisiwaka hi n'wangulano lowu nga laha henhla. (2)
- 15.7 U nga vula yini ehenhla ka ku va Matanato a vula leswaku va fanele va n'wi tshika a tiendlela leswi rhandziwaka hi mbilu ya yena? (1)
- 15.8 Loko a ko va wena Xilumuni loyi a hanyaka na vakhalabye lavambirhi, Matanato na Mavhavaza, a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wanguano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA K

MAVHAVAZA:	Se ndzi swi kumile leswo wisisa mbilu. A ndza ha lavi ku tlanga hi ntamu wa mina ni nkarhi wa mina. Ndzo lava ku yima ndzi ku tsetserhela!	
MATANATO:	Na mina ndzi tsakile ngopfu Mugwena loko swilo swi ku famberile kahle. Hinkwavo va ka hina a va lo davuka kona ematikweni lawa, kambe va lo ta va huma eNchangana, va ta khondza etihosini ta haleno, va tiakela miti ya vona.	5
MAVHAVAZA:	Hakunene a hi mina wo sungula naswona a ndzi nga vi wo hetelela. Van'wana va tile hi swo vava ku fana na mina; kasi van'wana va lo rhurha hi xindyangu va ta aka kwalomu matikweni ya ka n'wina.	10
MATANATO:	Munhu wo fana na wena Mugwena a nga kanakanisi. Wa hanyeka naswona vumunhu bya wena byi tiva hi mina. Kunene miehleketo ya wena leyo tenga kumbe na mina yi ta ndzi pfuna ku cinca mahanyelo ya mina. Hambileswi loko ndzi hleketa Rhoda nhwana wa mina, nhloko ya mina ya ndziwilika yi ku ndziwindziwi! Ndzi khomiwa hi sululwani loko ndzi kala ndzi ku n'wi khumbu!	15
MAVHAVAZA:	Hi mhaka ya munhu wa wena Rhoda, mina ndzi swi teka ya ri matlangwana. Wo titlangela. Loko u karhele u ta vuya kwala kaya u ta tilavela nhwana handle ka ku tixavisa eka vanhu vo ka u nga va tivi, u tidyondzisa ni vutomi byo ka u nga byi tolovelangi.	20
MATANATO:	Kumbe va lo ndzi dyisa ka?	
MAVHAVAZA:	Va ku dyisa yini?	
MATANATO:	Phela loko vanhu va ku tsakela va ku swekela mirhi ya vona leyo endla leswaku u rhandza n'wana wa vona ku tlula mpimo.	

- 15.9 Hikokwalaho ka yini Mavhavaza a ku: 'Se ndzi swi kumile leswo wisisa mbilu'? (1)
- 15.10 Eka n'wanguano lowu Mavhavaza u ri: 'Van'wana va tile hi swo vava ku fana na mina.' Hikokwalaho ka yini a vula leswi? (2)
- 15.11 Hlamusela hilaha marito ya Mavhavaza ya leswaku loko Matanato a ta va a karhele ku tlanga u ta vuya kwala kaya a ta tilavela nhwana ya hundzukeke ntiyiso hakona. (2)
- 15.12 Kombisa hilaha miehleketo ya Mavhavaza 'leyo tenga' yi pfuneke Matanato ku cinca mahanyelo ya yena hakona. (1)
- 15.13 Ku ya hi tinxaka ta swimunhuhata, u nga vula leswaku Mavhavaza i ximunhuhata muni naswona hikokwalaho ka yini? (2)
- 15.14 Mutsari u lemukisa vavanuna yini mayelana na rirhandzu eka tsalwa leri? (2)
- 15.15 Xana mhaka leyi humeleleke Matanato ya ku tikuma a rhandzanile na n'wana wa buti wa yena ya humelela evuton'wini bya masiku hinkwawo ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

XIVUTISO XA 16: XITSALWANA**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Xivuriso lexi nge: 'Fuwa hlolwa, u tsema ndleve' xi hlamusela munhu wa xisiwana la fuweke hi munhu un'wana, kambe endzhaku a kuma swa yena, a sungula ku tsan'wa loyi a nga n'wi pfuna. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka leswi humeleleke exikarhi ka N'wa-Vusika na Boneka etsalweni leri.

[25]**XIVUTISO XA 17: XIMBANGU****VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA L

BONEKA:	(A vulavula na Bodzani.) N'wananga. Ndzi kombela leswaku u nga va byeli vaKhegu hambu u lo tsaka ka njhani hikuva u ta ndzi vengisa.	
BODZANI:	Mi vula leswi swa yini ku na mhani?	
BONEKA:	Ndzi vula leswi papa wa wena va nga rhumela mali yo rhwalerisa misava hi golonyi. Mina ndzi nge swi endli leswo thorisa, vanhu vo rhwalela misava va ri kona. Phela mali leyi yi ta ku pfuna n'wananga.	5
BODZANI:	Leswi ku yiwaka eManyeleti a mi ta hatla mi ndzi hakelela.	
BONEKA:	Se na wena wa swi navela xana?	
BODZANI:	Ndza swi tsakela mhani. Van'wani vanhu va hakerile.	
BONEKA:	Mali ya kona i mali muni xana?	10
BODZANI:	Ku hakeriwa R70,00 ku ya tshama vhiki hinkwaro va tlhela va katsa na ya swakudya.	
BONEKA:	Loko mina ndza ha hanya a ku na lexi u nga xi pfumalaka. Hambu a vo mi ya eZimbabwe a wu ta ya. Mali yo ya eManyeleti u ta yi kuma mundzuku.	
BODZANI:	Buti na sesi Khegu a va nga kwati loko va swi twa xana? Kumbe va to ndzi venga kambe a ndzi na mhaka na vona musi a ndzi dyi bya vona.	15
BONEKA:	Mina a ndzi hanyeli Khegu, ndzi hanyela n'wina vana va mina. Loko na Gwirhani a ta kula mi ta tiphina mi ri vambirhi. Phela a hi mina ndzi nga te mhani wa yena a famba mina. U fambise hi swa yena.	
BODZANI:	Mhani, a swi lava mi ndzi nyika mali yo ya xava nyama ya huku na fulawuri ya ku baka swikokisana.	20
BONEKA:	Mali u ta ya teka le ndlwini loko u lava ku ya xava ...	

- 17.1 Xana Boneka u vula vamani loko a ku: '... vanhu vo rhwalela misava va ri kona'? (2)
- 17.2 Loko ku humelela n'wangulano lowu, a ku nga ri khale Boneka a tsonile Khetani mali. A ku ri mali muni naswona a yi ri yo endla yini? (2)
- 17.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Bodzani u vula Khetani na Khegu leswaku i buti na sesi va yena hileswi va nga vana va ...
- A manana wa yena Boneka.
 B kokwana wa yena N'wa-Khazamula.
 C hahani wa yena N'wa-Mdaka.
 D tatana wa yena Xikweni. (1)

- 17.4 Marito ya Bodzani lama nge: 'Buti na sesi Khegu a va nga kwati loko va swi twa xana?' ya kombisa yini? (2)
- 17.5 Kombisa ndlela leyi marito ya Boneka ya leswaku 'Phela a hi mina ndzi nga te mhani wa yena a famba mina,' ya veke xikhovolelo hakona mayelana na leswi N'wa-Vusika a fambiseke xiswona. (2)
- 17.6 Loko Boneka a a ri xaka ra wena, a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na ndlela leyi a khomaka vana va N'wa-Vusika hayona? (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA M

BONEKA:	Swa antswa hi nghena kona yindlu ya kona yi tikomba yi ri na makamara mo tala kumbe a va ta hi pambulela rin'we. Ku sasekile, ku tikomba ku tshama vanhu vo titiva. (<i>Va nghena, Boneka a ndzawuta.</i>) Ndzawini. (<i>Swi nga twiwi.</i>) Ndzi ri ndzawinee ...	
KHEGU:	(<i>A huma endlwini a nga si hluvula ni swiambalo swa xibedhlele swo tirha hi swona.</i>) Xana i mani loyi a ndzawutaka? Mina a ndzi swi voni kahle ku na xinyami hikuva rivoni ra le handle a ri lumekiwangi. A ndzi mi voni kahle leswaku mi mani. Ri perile.	5
BONEKA:	(<i>A swi vona leswaku i Khegu, a sungula ku tikhodzakhodza.</i>) Ahee ...	10
KHEGU:	(<i>A titsongahata a nga swi voni leswaku i mani.</i>) Mi njhani ku pfuka xana?	
BONEKA:	(<i>Hi xiritwana.</i>) Hina hi pfukile n'wina mi njhani?	
KHEGU:	Ndzi ta ku i mani xana?	
BONEKA:	(<i>A korhamele ehansi.</i>) Mina hi mina ... N'wa ... Sharpshoot sesi.	15
KHEGU:	(<i>Hi rito ra le henhla.</i>) Mi nga ta mi ta ndzi vonisa mihlolo vamhane, kumbe ndzo lorha?	
N'WA-VUSIKA:	I mihlolo ya yini mi nga ta hi chavisa.	
KHEGU:	Mo vutisa lava leswaku hi vona mani? Mina onge ndzo lorha. Kumbe ndzo ka ndzi nga swi twisisi kahle.	20
N'WA-VUSIKA:	Hi n'wina mani xana?	
BONEKA:	Hi mina N'wa-Sharpshoot sesi.	
N'WA-VUSIKA:	Kasi hi wena mbyana ndziwena. (<i>A rhwalela xitina a lava ku faya Boneka kambe Khegu a n'wi khoma.</i>) Hatlisa u huma hi laha u nga nghena hi kona na magoya ya wena!	25
KHEGU:	(<i>A hleka.</i>) A wu nga swi tivi leswaku swilo swa hela xana? Hatlisa u hi nyizela na hina hi lava ku sala hi pfhaphamisa mafurha hi kota khale ka wena ...	

- 17.7 I yini lexi susumeteke Boneka ku kala a kumeka a ri laha va angulanaka va ri kona eka n'wangulano lowu nga laha henhla. (2)
- 17.8 Nyika xivangelo xa ku va N'wa-Vusika a lava ku faya Boneka hi xitina. (2)

- 17.9 Kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka mavulavulelo ya Boneka eka n'wangulano lowu nga laha henhla na loko a vulavula na Khegu hi nkarhi lowu a sarile na yena emutini wa Xikweni ePhafula. (2)
- 17.10 Ku va Khegu a vulavula hi ku titsongahata loko a nga si swi vona leswaku loyi a vulavulaka na yena i Boneka, swi kombisa yini hi vumunhu bya yena? (1)
- 17.11 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Boneka a nga na wona ku ya hi n'wangulano lowu nga laha henhla. Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 17.12 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke mayelana na hanyelo ra Boneka etsalweni leri? (2)
- 17.13 U nga vula yini ehenhla ka ku va Khetani a tekile N'wa-Vukwele va ya tshama na yena hambileswi a ku nga ri mana wa yena? (1)
- 17.14 Loko a ku ri wena Boneka a wu ta titwa njhani loko Khegu na vamanana va yena N'wa-Vusika na N'wa-Vukwele va arile ku ku amukela endlwini ya vona ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [25]**

XIVUTISO XA 18: XITSALWANA**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: I MHANGU KU TILAVELA**

Ku va Bayizani/Pieter/Ma-Pieter Magwaza a sungurile vugangu na ku hanya vutomi bya vuxisi swi n'wi onherile. Seketela mhaka leyi hi ku kongomisa eka leswi n'wi humeleleke hikwalaho ka hanyelo leri.

[25]**XIVUTISO XA 19: XIMBANGU****XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: 'KASI RONA HI RIHI?'**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA N

MAFADA:	(Hi ku huwelela) He Jele, a hi rona phepha leri u nga ndzi xavisela rona nandzuwe! (Ku ku huwa!)	
JELE:	(Hi ku huwelela hi mahika) Mr Right, Mr Right, e-e, ndzi vula Meneer Nkuna/Baleni, Fadas a nga hembu a hi rona phepha leri mi nga hi phaka rona! Rona ri ...	5
DAVID:	(Hi ku hlamala) Kasi rona hi rihi?	
MAFADA:	(Hi mahika a talelwa holo yi ri karhi yi ku hiyaa!) Aa, swi lo yini bra Dave mi ngo swi teka onge i joke? Swi serious, a hi rona leri mi nga hi phaka rona!	10
DAVID:	(Hi ku hlekula) Vutisa Jele, mina a ndzi tivi rin'wana handle ka reri ndzi nga mi phakela rona. Futhi wa nga tshika ku ndzi tengisa u sungula ku tsala hikuva nkarhi wa mabulu wu herile. Sungulani ku tsala!	15
MAFADA:	(A mpfhumpfhela Jele) Nandzuwe Jele, ndzi tlakusi mali ya mina ya R4 000,00 ya mina ya maphepha hinkwawo ya maxamba lawa u nga ndzi xavisela wona.	
JELE:	(Hi ku hlundzuka) U nga ndzi hlanyeli nandzuwe! A ndzi na vhengele ra ti-question paper mina!	20
MAFADA:	(Hi ku hlundzuka) U nga ndzi endleli, nandzuwe! A ndzi ri hi wena u nga ndzi yenga u ndzi hlanganisa ni vayisa lavaya va le Polokwane lava a va xavisa ti-question paper va ku va tirha eka exam section?	25
JELE:	(Hi ku hlundzuka) U nga ndzi hlanyeli nandzuwe! A ndzi ri u lo tixavela hi wexe? Se u lava ku chela mina enkingheni? U nga ndzi vangeli maphorisa nandzuwe!	
DAVID:	(Hi khinkhi) Vhele leyi a hi ya hina; i ya maphorisa!	30

- 19.1 Boxa vito ra dyondzo leyi a yi tsariwa hi siku leri ku humeleleke n'wangulano lowu nga laha henhla. (1)
- 19.2 Hlamusela leswi swi nga fika swi hlamarisa Mafada na Jele loko va phakiwa phepha ra xikambelo. (2)
- 19.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansa. Loko Mafada a pasa Matiriki a a kunguhatile ku ya dyondzela ku va ...
- A loyara.
B thicara.
C nese.
D dokodela. (1)
- 19.4 Kun'wana eka ntlangu lowu Mafada u humile exikolweni xi nga si huma a ya tlanga *snooker* na Jele ekhefina ya ka Zinjivha. Hikokwalaho ka yini a endlile mhaka leyi? (2)
- 19.5 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka ntlangu lowu? (2)
- 19.6 Xana mhaka leyi nga humelela Mafada na Jele exikambelweni yi lemukisa vadyondzi yini? (2)
- 19.7 U vona swi fanerile ku va Mafada a holovisa Jele ku va a n'wi hlanganisile na vayisa va le Polokwane leswaku a xava maphepha ya xikambelo ke? Seketela nhlamulo ya wena. (1)
- 19.8 Loko a wo va munghana wa Mafada kumbe Jele, a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na ku xava maphepha ya xikambelo? (2)

YISA EMAHLWENI

NTLANGU: 'VA TSHIKA XO KHOMA HI VOKO'

Hlaya n'wanguano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA O

MININJHERE:	Manana, xana hi swona leswi vuriwaka hi Sithole?	
XITLHANYI:	(Hi mahika)	
MININJHERE:	A hi swona sweswo. I mavunwa hinkwaswo sweswo.	
MININJHERE:	(Hi ku konanisa)	
XITLHANYI:	Loko swi ri mavunwa manana, xana swi tise ku yini leswaku tihuku letinharhu ti kumeka endzeni ka pureme ya n'wana wa n'wina?	5
XITLHANYI:	(Hi ku hefemuteka)	
MININJHERE:	Sweswo a ndzi swi tivi; swi tiva hi yena mancingelani!	
MININJHERE:	(Hi ku hleka)	
XITLHANYI:	Manana, swi le rivaleni ngopfu leswaku hi n'wina mi nga hoxa tihuku leti ehansi ka n'wana epuremeni.	10
MININJHERE:	(Hi ku hlundzuka)	
XITLHANYI:	Manana, vanani <i>serious!</i> Mi nga hi huhwisi hikuva hi ni ntirho wo tala. Tatana Sithole va nga swi kotisa ku yini ku hoxa tihuku ehansi ka n'wana epuremeni ya n'wina? Swi le rivaleni manana! Ene loko mi nga vulavuli ntiyiso, hi ta mi vitanela maphorisa sweswi manana.	15
XITLHANYI:	(Hi ku xavelela)	
MININJHERE:	Hayi <i>sorry</i> mininjhere, <i>please</i> mi nga vitani maphorisa. Hi mina ndzi nga hoxa mininjhere <i>please</i> mi nga ndzi khomisi. Ndza tisola mininjhere.	20
MININJHERE:	(A ri karhi a teka phepha ni xo tsala)	
XITLHANYI:	Xana hi n'wina mani naswona mi tirha kwihi?	
MININJHERE:	Hi mina manana Baloyi, ndzi tirha lahaya Kheto High School.	
MININJHERE:	(Hi ku hlamala)	
XITLHANYI:	Manana Baloyi wa mudyondzisi? Hii, a hi n'wina hi nga tshama hi mi khoma mi mane swirhangiso?	25
XITLHANYI:	(Hi ku cangayila)	
MININJHERE:	A hi mina, <i>sorry</i> hi mina mininjhere. Ndzi khomeleni mininjhere.	
MININJHERE:	(Hi ku hleka)	
XITLHANYI:	Hi ta mi khomela ku fikela rini manana Baloyi? Swi ri i ntolovelo wa n'wina ku tshovela laha mi nga rimangiki kona manana Baloyi? Se loko ku endla n'wina mi nga dyondzeka, tiko ra hina ri ta hluvukisa ku yini? ...	30

- 19.9 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka n'wanguano lowu swi vulavulaka swi ri eka wona. (1)
- 19.10 Hlamusela leswi manana Baloyi a nga swi endla ku kala a tekiwa hi mancingelani a ya tengisiwa. (2)
- 19.11 Boxa mhaka leyi nga hlamarisa mininjhere loko a twa leswaku manana Baloyi i mudyondzisi eKheto High School. (1)

- 19.12 Handle ka leswi u swi vuleke eka 19.11 laha henhla hi swihi swin'wana SWIMBIRHI swo yelana na swona leswi a swi endleke ku kombisa leswaku a ku ri ntolovelwa wa yena? (2)
- 19.13 Hlamusela vumunhu bya manana Baloyi eka ntlangu lowu. Vula timhaka TIMBIRHI ntsena. (2)
- 19.14 Boxa muxaka wa ntlambo lowu manana Baloyi a nga na wona eka ntlangu lowu. Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 19.15 Loko manana Baloyi a ku ri mudyondzisi wa wena a wu ta titwa njhani loko u twa leswi a nga swi endla? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

XIVUTISO XA 20: XITSALWANA**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Evuton'wini bya masiku hinkwawo wa kumeka n'wana wo tswariwa a ri yexe eka vatswari va yena loyi a onhakaka no va na mahanyelo yo homboloka lama tlhelaka ma xanisa vatswari va yena. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi leswi humelerisiwaka hi vutomi bya Fumani eka tsalwa leri.

[25]**XIVUTISO XA 21: XIMBANGU****VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA P

JIMMY:	He Voni!	
VONANI:	Mh!	
JIMMY:	Ndzi n'wi kumile Mbangini a ri na Ntsako le ndzhaku ka tllasi ya ka Giredi 9c.	
VONANI:	Se u ri yini?	5
JIMMY:	Wa kaneta.	
VONANI:	Swo boha a nge pfumeli.	
JIMMY:	Wa tiva ndzi lo tikhoma a ndzi lavile ku n'wi davula hi timpama timbirhi ndzi n'wi kampfunyisa mbangi leyi a ri ku yi dzaheni.	
VONANI:	Se Xiluva kee ... u ri yini loko u n'wi vutisa?	10
JIMMY:	Xiluva a ndzi se n'wi vutisa.	
VONANI:	Kambe ndza swi tiva na yena Xiluva a nge pfumeli. Kumbe u rhangha hi ku ya vutisa Dikeledi kumbe yena a nga ku byela ntiyiso hinkwawo.	
JIMMY:	Ku vutisa Dikeledi ku ta va ku ri ku tlanga hi nkarhi hikuva va ta va va twananile khale hikuva i vanghana.	15
VONANI:	Loko u swi vona tano swi lulamile. Wena wo vona leswaku u swi endlisa ku yini. Kambe Mbangini u fanele ku n'wi komba leswaku wena u mani a ta tshika ku salasala Xiluva hi le ndzhaku.	
JIMMY:	Yena loko o ka a nga swi tshiki, u ta xi kuma lexi a xi lavaka. (<i>Sayirini yi rila yi vika ku hela ka nkarhi</i>)	20
JIMMY:	Hiswona hi ta tlhela hi vonana he Voni!	
VONANI:	Hi swona he Jimmy. Ndzi ta tshama ndzi vekile tihlo ndzi vona leswaku ku humelela yini ku ya emahlweni. Ndzi ta tlhela ndzi tshama ndzi rhiyile ndleve ndzi yingisela leswi Fumani a swi vulavulaka na Ntsako a ni ri desika ra vona ri le ndzhaku ka ra mina. Se swo tala loko va vulavula ndza swi twa.	25
JIMMY:	Ndza khensa ku tinyiketa ka wena ku ndzi pfuna he Voni ...	

- 21.1 Hi yihi mhaka leyi Jimmy a yi vutiseke Fumani naswona a yi byeriwile hi mani? (2)
- 21.2 Kombisa ku yelana loko nga kona exikarhi ka switsundzuxo leswi Vonani a swi nyikeke Jimmy na leswi Dikeledi a swi nyikeke Xiluva mayelana na mhaka ya ku gangisiwa ka Xiluva hi Fumani. (2)

- 21.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Jimmy a vula leswaku Fumani '... u ta xi kuma lexi a xi lavaka' u vula leswaku u ta n'wi ... swinene.
A holovela
B chavisa
C ba
D rhuketela (1)
- 21.4 Xana marito ya Vonani ya leswaku Jimmy u fanele a komba Fumani leswaku hi yena mani ya na nkucetelo muni eka Jimmy? (2)
- 21.5 Xana maendlelo ya Vonani yo tiboha ku tshama a yingisela timhaka leti vulavuriwaka hi Fumani na Ntsako masiku hinkwawo ya paluxa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 21.6 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka ku holova ka Jimmy na Fumani hikokwalaho ka Xiluva? (2)
- 21.7 Mhaka ya leswaku Dikeledi u ta va a twananile na Xiluva eka mhaka leyi va vulavulaka hi yona a yi ri ntiyiso ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA Q

FUMANI:	Ndzi nga tsaka ngopfu loko hi mpela swo lungha. (<i>Erivantini ku gongondziwa</i>)	
FUMANI:	(<i>A chuha</i>) Kumbe i Manana Hon'wana sweswi!	
XILUVA:	Hambi ku ri vona u nga chavi nchumu ntshuxeka. Mara a hi nkarhi wa vona wo vuya lowu. (<i>A tlakuka a ya enyangweni</i>)	5
XILUVA:	(<i>A pfula rivanti</i>) Se i ku delele ngopfu laha kaya u ta hambiloko ndzi nga ku vitananga. Kumbe u vona leswi ku nga riki na wanuna laha kaya se wo nghena hi ku rhandza?	
JIMMY:	(<i>A titsongahata</i>) Ndzi khomeli loko ndzi tile u nga ndzi vitananga.	
XILUVA:	Se vulavula! U lava yini?	10
JIMMY:	Ndzi lava ku ku vona Xiluva.	
XILUVA:	Ndzi voni.	
JIMMY:	Hawu! Kasi ha holova Xiluva?	
XILUVA:	A ndzi tivi.	
JIMMY:	Ndzi kombela u ndzi heleketanyana ndzi lava ku vulavula na wena hi mhaka ya leswiya swi nga humelela exikolweni.	15
XILUVA:	E-e, a ndzi nga swi koti.	
JIMMY:	Hi mhaka ya yini?	
XILUVA:	Ndzi le ku swekeni. Loko manana vo vuya entirhweni va kuma ndzi nga swekanga va ta ndzi holovela. Se ndzi nge tshiki ku swekela manana hi mhaka ya wena.	20
JIMMY:	Se ndzi famba?	
XILUVA:	Swo boha u famba. Kumbe u lava ku etlela laha ka hina? (<i>A pfala rivanti a ya tshama na Fumani. Jimmy a hundzuluka a famba ...</i>)	

- 21.8 Boxa mbangu lowu swimunhuhata leswi swi vulavulaka swi ri eka wona. (1)
- 21.9 I yini leswi Fumani a a navela leswaku swi lungha eka n'wangulano lowu nga laha henhla? (2)
- 21.10 Kombisa ku hambana loku nga kona eka mahlamulelo ya Xiluva loko Fumani a tile eka vona na loko ku tile Jimmy mayelana no xixima muti wa ka vona. (2)
- 21.11 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Jimmy a a ri na wona eka rirhandzu ra yena na Xiluva. Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 21.12 Ximunhuhatwampaluxo i ximunhuhata lexi tivaka timhaka hinkwato leti humelelaka xi tlhela xi ti hangalasa evanhwini. Xana i mani Ximunhuhatwampaluxo eka tsalwa leri? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 21.13 Loko a ku ri wena Jimmy loyi a hlongoriwaka hi murhandziwa wa wena, a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. Tlhela u boxa na leswi a wu ta swi endla. (3)

[25]**NTSENGO WA XIYENGE XA C: 25**
NTSENGO WA TIMARAKA: 80